

Andai Ernőné

Életrajz

Az apai nagyszülőket alig ismertem, de voltak olyan rokonaim, akik meséltek róluk. A nagyapámról, Deutsch Ignácról van egy anekdota a családban. Ő a Deutsch Lipót első feleségétől való, és mikor újból megnősült az apja, nem fűlött a foga ahhoz, hogy otthon maradjon a mostohával. Mészárosnak tanult, és abban az időben valcoltak, azaz vándoroltak az iparoslegények, és a nagyapám egy munkakönyvvvel vagy két évig járta a Monarchiát, és akkor utána úgy gondolta, hogy hazalátogat a szülői házba. És váratlanul megjelent. A második feleség éppen krumplit sütött a sütőben, és szedegette ki. Megállt a tékozló fiú az ajtóban, mondta, hogy ő kicsoda, és hogy hazajött a családhoz. A második feleség nagyon dühös lett. A fiú kimeredt szemmel nézte a krumplikat, mert nagyon éhes volt. Mire az kikapott egy krumplit a tepsiből, s a frissen sült forró krumplit beleszorította a kezébe a mostohafiúnak. A fejleményeket nem tudom, de nem hiszem, hogy sok kedve volt ott maradni. A nagyapám aztán Felpécen [Győr vm., nagyközség, 1910-ben 1500 lakossal. – A szerk.] települt le. Felpécen nem folytatta a mészároságot, hanem kocsmája volt. A nagyapám fiatalon meghalt. Volt földje is, és az özvegy fölnevelte a gyerekeket úgy, hogy majdnem mind diplomás lett. József [1865–1938] technikumot végzett [Akkoriban nem létezett ez az iskolatípus, valamilyen ipari szakiskolát végezhetett, esetleg felső ipariskolát, lásd: ipariskolák. – A szerk.], Sándor gépésznek tanult, Béla építészmérnök volt, elvégezte az egyetemet, és János jogi doktor volt. És apám is járt két évet az egyetemre. [Nagyjából ez idő tájt, 1910-ben a magyarországi zsidóság körében a férfiak 10,1%-a (a dunántúli zsidóság soraiban a férfiak 8,9%-a) végezte el a nyolcosztályos középiskolát (Karády Viktor számításai). – A szerk.]

Nagyanyámat, Perl Marit én is ismertem, mert majdnem 100 évig élt. 1841-ben született, és én még ismertem. A nagyanyámnak lehetett valamennyi iskolája, mert olvasni tudott, és olvasott is, főleg az imakönyvet. Teljesen olyan volt, mint egy falusi néni. Engem döbbenettel töltött el, hogy amit nem tudott megenni, arra azt mondta, ez jó lesz a Marinak. És azt ette a cseléd, amit ő otthagyt. A cseléden kívül más nem volt. Legfőljebb a béresek feleségei besegítettek, ha nagyon szükség volt rá. Nagyanyám nagyon kemény, kardos asszony volt, de annak is kellett lennie, hogy egyedül elboldoguljon a háztartással, a gyerekekkel és a földdel. Viszont éjjel-nappal az imakönyvet olvasta, és minden imádságot tudott kívülről. Nem emlékszem, hogy ő valaha is mást olvasott volna. Emlékszem, hogy nem volt szemüvege, hanem nagyítóval nézte az imakönyvet. Mindig látom őt a nagyítóval a kezében, de mindig héber betűket látok ott. Nem hiszem, hogy érdekelte volna bármi más. Illetve érdekelte a pletyka.

A nagymamának volt egy utcai szobája, onnan nyílt egy úgynevezett szalon. Itt fogadták az unokanővéreim [Gyula nagybácsi lányai] az udvarlóikat. A szalonnak volt még egy dupla üvegajtaja, amelyik a verandára nyílt. Egy nagy tornác volt, L-alakú, ennek a hosszabbik szárából nyílt a konyha. Két konyha volt: egy nyári konyha és egy téli konyha. A nyári konyha közelebb volt a tornáchoz, én a téliben soha nem tapasztaltam, hogy valami is történik, mert mindig nyáron voltam ott. A konyha háta mögött voltak további szobák, amiknek az ablaka a tornácra nyílt, elég sötétek voltak. És a tornác legvégében volt a budi. Víz nem volt a házban, hanem minden szobában volt egy mosdóállvány lavórral és egy korsóval, és a cseléd gondoskodott róla, hogy a korsóban mindig legyen friss víz. A nagymamának valami csodálatos bútorai voltak, faragott parasztbútorok valami fekete fából, biztos ébenfa. Csodálatosan voltak kifaragva, és benne volt mindegyikben az évszám, ezernyolcszáznegyven vagy micsoda. Ha a tornácra kilépett az ember, ott volt egy udvar, és onnan nyílt két kis drótkerítéssel elkerített virágoskertecske, az egyik az utca felé, a másik az udvar felé. És az udvar végében volt a disznóól.

A nagymamámék egész sajtóságon tartották meg a vallást. Azt tartották meg, amit kényelmesebb volt megtartani. A háztartás nem volt kóser. Megették a disznót, nem szívesen, de megették. Széderestére mindig meg voltunk hívva hozzájuk, és ott volt az összes testvér. Az őszi ünnepeket mindenki a saját lakhelyén ünnepelte. A szédert a legidősebb nagybátyám vezette le, és egy darab ideig én tettem fel a kérdéseket, de aztán lett egy nálam fiatalabb is, akkor az. Felpécen nem volt templom, csak imaház. A nagyünnepekkor ott összegyűltek a zsidók. A szomszéd Téten volt néhány zsidó család, és azokkal egymást látogatták.

Anyám egész családja a Felvidéken [ma Szlovákia] élt. Semmit nem tudok róluk, mindnyájan meghaltak, nem maradt senki. A nagyszüleim Kassán éltek. A nagypapa sportos, magas, ápolt, nagyon ápolt ember volt, remekül úszott. Kis bajusza volt. Nem voltak ortodoxok (senki sem volt a családban az), sőt abszolút nem voltak vallásosak. Nem tartották a szombatot, sem a kóserséget, disznót is ettek. Templomba még az ünnepeken sem mentek. Nagypapám nagyon sokgyermekes családból származott. Azt mesélte, hogy hétéves korában azt mondták a szülei: „Na most már eleget tartottunk téged, tartsd el magad te, alászolgája!” És elment egy közeli üzletbe. Teljesen iskolázatlan volt, de ő maga képezte magát. Rendkívül érdeklődő ember volt, rengeteget olvasott, magyarul, németül és szlovákul tudott kifogástalanul. Írt is ezeken a nyelveken. Gyönyörű írása volt – gót betűkkel írt [A gót betű a középkorban kialakított, sajátos, német, hegyes betűtípus. Gutenberg ezt használta első nyomtatványaihoz. A német nyelvterületen a 20. század közepéig rendszeresen használták. – A szerk.]. Azt hiszem, német volt az anyanyelvük. Szerintem jobban, könnyebben beszéltek németül, mint magyarul. Velem magyarul beszéltek, de anyámmal nem. Anyám anyanyelvi fokon tudott németül, és levelezni is németül levelezett. A nagypapám mindig németül írt neki. Nagypapa mindenféleképpen próbálkozott. Zálogháza volt, aztán szállodája, aztán könyvelő volt. Azt hiszem, kicsit tönkrementek. Amikor én születtem, akkor még volt egy saját ház, úgy látszik, később lepasszolták, mert amikor én odajártam nyaralni, csak egy udvari lakásuk volt. A vécé bent volt. A konyhában volt egy mosdó felállítva, és ott lehetett mosakodni. Egy egyemeletes házban volt ez, besütött a nap az ablakon, s az udvaron leander volt dézsában. A nagymama nem dolgozott, a három lányát fölnevelte, a háztartást vezette. Amikor születtem, volt háztartási alkalmazottjuk, méghozzá mindig szlovák, vagy ahogy akkor mondták, tót. Később, az 1930-as években aztán már nem volt. A nagymama nem volt jó kedélyű, aggodalmaskodó volt mindig. Mindentől félt, mindig rosszra gondolt. Nem is igen tudta az érzéseit sem kimutatni,

bizonyára szeretett engem mint unokáját, de én nemigen vettem észre. Nagyon-nagyon remekül tudott sütni-főzni, és ragyogott a lakás. Én utoljára 15 éves koromban voltam ott, azontúl soha. A nagyszüleim a kassai gettóban mérgezték meg magukat, úgyhogy nem deportálták őket. Nyolcvan felül volt nagyapám, amikor a gettóban meghalt.

Anyámnak két testvére volt. Olga [1890/91-?] idősebb volt anyámnál három-négy évvel. Egyetemre járatták Pestre, ami abban az időben nagyon nagy szó volt. Tanárnak tanult – nem tudom, milyen szakos tanárnak –, és közölte a szüleivel, hogy ő nem óhajt tanári állásba menni, mert beleszeretett egy egyetemi hallgatóba, és hozzámegy feleségül, és nem is fejezte be az egyetemet. A baj csak az volt, hogy az illető keresztény volt és egy börtönőrnek a fia. Hát rettentő nagy zűr lett belőle, de hozzámment, és a fiú állást kapott Resicabányán, Temesvárhoz közel [Resicabánya akkoriban óriási, 17 000 lakost számláló nagyközség státusú település volt Krassó-Szörény vármegyében – ma Románia –, bányákkal és kohóművekkel. – A szerk.]. Ott egy vasgyárban kapott állást, és odamentek. Egyetlen leánygyermekük született, és négyéves korában kiderült, hogy cukorbaja van. Akkor találták fel az inzulint, és Bécsből repülőgéppel hozattak neki inzulint. Élete végéig inzulinoznia kell magát. Mi valahogy elidegenedtünk egymástól, nem tudok róluk semmi többet.

Anyám húgát, Izabellát, Bellát [1896/97-?] szintén Budapestre járatták egyetemre. Ő is rühellte az egyetemet. Bella nagyon furcsa nő volt. Azt is úgy adták férjhez [lásd: házasságközvetítő] egy kocsmároshoz. Már nem volt olyan fiatal, bár nagyon csinos volt, és örült, hogy férjhez ment. A férje egy kereskedelmiben érettségizett [lásd: kereskedelmi iskolák] vidéki zsidó ember volt, a Thököly út és a Murányi utca sarkán volt italmérése. Nagyon jó anyagi helyzetben voltak. Bella nem dolgozott, nem szeretett emberek között lenni. Moziba járt meg olvasott. Főzni sem tudott, az anyósa főzött, amíg élt. Gyerekük nem lett sose. A háborút mindketten túléltek. A férje nem volt munkaszolgálatos. Nem szerettem őket, mert borzasztóan éreztették velünk, hogy sokkal jobb anyagi helyzetben vannak, mint mi.

Apámék eredetileg nyolcan voltak testvérek, hét férfi és egy nő. Korán meghalt az egy nő, egy a fiúk közül is 16 éves korában meghalt tüdőbajban. Apám legidősebb testvére Erdős József [1865–1938] volt, aki tizenhét évvel volt idősebb apámnál. Apám tíz éves volt, amikor Deutschról Erdősre magyarosítottak [lásd: névmagyarosítás]. Csak a testvérek magyarosítottak, az apjuk, az én nagyapám nem. Józsefnek gépészmérnöki képzettsége volt [Ez a képzettség akkoriban még nem létezett, valamilyen ipariskolát végezhetett. – A szerk.], és a Röck-féle gépgyárban kezdte mint gépész [A Röck-féle gépgyárat 1816-ban alapította Röck István (1773–1850) (Pesten, a Szervita téren, mezőgazdasági gépek és eszközök); fia (István János, 1813–1882) továbbfejlesztette (1857-től: Soroksári út, cséplő- és nyomdagépek, majd lokomotívok is), hazai és külföldi műegyetemeket végzett unokái (István, 1847–1916) és Gyula, 1851–1925) pedig modern gépgyárrá fejlesztették (gőzgép, kazántechnika, jéggyári és hűtőtelepek gépi berendezései stb., 1902-től a gépgyár Kelenföldön működött). – A szerk.], aztán autószerelő lett, és egy autójavító műhelyt nyitott Budapesten. Elég jómódúak voltak. Ő „ágyban, párnák közt” halt meg az 1930-as években, a felesége pedig az ostrom alatt betegségben. Három gyereke volt. A legidősebb gyereke, Rózsi [1897–1961] Bécsbe ment férjhez, a férje borkereskedő volt. A középső gyerek, Miklós [1899–1945?] együtt dolgozott az apjával, aztán átvette a műhelyt. A felesége Dániából származott ide. Nem tudom, milyen nemzetiségű volt. Nem volt magyar, mert németes akcentussal beszélt magyarul, bár tökéletesen. Miklósnak nem kellett munkaszolgálatra mennie,

mivel német és magyar katonák javíttatták az autóikat a műhelyben, tehát mentességet élvezett. [A gépkocsikhoz értő személyeket (szerelőket, sofőröket) a honvédség bevonultatta, és a német megszállás előtt még ilyen zsidókat is bevonultattak a reguláris hadsereg kötelékébe (nem csak munkaszolgálatosnak). Valószínű tehát, hogy Erdős Miklós a magyar honvédség kötelékébe tartozott. Az is lehet, hogy valamelyik pártfogója elérte, hogy ne kelljen bevonulnia. Az viszont szinte kizárt, hogy a német megszállás után zsidóként legálisan megtarthatta a műhelyét. – A szerk.] S amikor bejöttek az oroszok első nap, azt mondta, „Hát két hónapja nem voltam az utcán, megnézem, mi van”. Elment, és soha többet nem látta senki. [Valószínűleg málenkij robotra hurcolták. – A szerk.] A legfiatalabb gyerek László [1904–1943] volt. Ő is ott dolgozott a műhelyben. Nagyon csendes fiú volt. Meghalt munkaszolgálatban.

Utána következett Erdős Sándor [1870–1945], ő megmaradt Nyugat-Magyarországon, ahonnan származnak. Valami köze lehetett a molnársághoz, mert Bősárkányban lett egy hengermalma. De volt malmuk Kapuváron és Hódmezővásárhelyen is. A felesége, Topf Ilona [1877–1937] postáskisasszony volt, amikor Sándor megismerte. Mérhetetlenül okos nő volt. Bősárkányban ő volt a postahivatal vezetője. Aztán persze abbahagyta. Azt mondja a családi krónika, hogy mindent ő tanácsolt a férjének, minden lépését ő mondta meg, vele beszélt meg mindent: mit vegyen, mit adjon el, mindent. Bősárkányban volt nekik egy családi rezidenciájuk [Bősárkány: Sopron vm.-i kisközség, 1930-ban 2200 lakossal. – A szerk.]. Nagyon gazdag volt. Amikor én tíz éves voltam, akkor ott már folyóvíz volt, ami falun ritka volt. A malomtól volt villanyvilágítás, volt rádió, telefon, üvegház palántákkal, tenispálya, minden. Amikor olyan 12-13 éves voltam, akkor neki már volt autója sofőrrel [1930-ban 13 394 személyautó volt Magyarországon, a többségük persze Budapesten. – A szerk.], és a fiának is volt, aki maga vezette. Nagy flancolás ment ott, és borzasztóan törleszkedett a dzsentrikhez, azokkal barátkozott. Azt mesélte a családi krónika, hogy amikor a Kommün volt 1919-ben [lásd: Tanácsköztársaság], akkor a Szamuely Tibor volt ott az úr, és az begyűjtötte az összes kapitalistákat és agyonlövötte őket, és őt is begyűjtötte. [Bősárkányi vérengzésről konkrétan nem lehet tudni, de 1919. június elején Nyugat-Magyarország több településén lázongás tört ki a Tanácsköztársaság intézkedései ellen. Kun Béla utasítására Szamuely Tibor a régióba utazott, és kíméletlen eszközökkel elfojtotta az ellenállást. Kőszegen, Nagycenken, Sopronkövesden és Kapuvárott legalább tíz embert, Csornán nyolc embert végeztek ki. (Gratz Gusztáv: Forradalmak kora, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935, 141–142. oldal.) – A szerk.] Úgy nézett ki, hogy vagy felakasztják, vagy agyonlövöik. Maga elé hívatta és kérdezte, hogy kicsoda-micsoda. Azt kérdezte: „Maga zsidó?” „Igen, az.” Erre leköpte és kirúgta. Télen mindig Pesten éltek, béreltek egy hatszobás vagy négyszobás lakást a Vígyszínház utcában. Télen falun nincs élet, itt meg éltek világukat, színházba jártak, társaságba jártak. És a családot is kultiválták. Sokszor meg voltunk híva ebédre – de nagyon kegyesen és leereszkedően. Nem voltak nagyon vallásosak, de azért jobban, mint az anyai ág. Úgy emlékszem, hogy péntek este gyertyát gyújtottak, és a nagyünnepekkor templombérletet váltottak. A háború alatt a család Pesten bujkált, és a Sándor néhány hónappal a háború befejezése előtt halt meg, akkor már nagyon beteg és öreg volt.

Sándornak négy gyermeke volt, három lány és egy fiú. A legkisebb lánya meghalt 32 éves korában tébécében [Erzsébet, 1906–1938]. Az akkoriban nagyon gyakori volt. Sándor középső lánya [Klára, 1903–1966] Bécsbe ment férjhez egy bornagykereskedőhöz, és lett egy fia. A férje és a fia meghalt munkaszolgálatban, ő pedig Bécsben halt meg. A legidősebb lány, Rózsi [1901–1944] Pesten élt a

férjével, aki a Budapesti Húsnagyvágó Szövetség elnöke volt. A Rózi gazdag úrinő volt, nagypolgári életet éltek, uszodába járt, úszott, sportolt. Saját házuk volt. Mi csak akkor jártunk náluk, ha meg voltunk híva születésnapra, ilyesmire. Borzasztó véget ért szegény. A Maros utcai kórházban legyilkolták a 16 éves lányával együtt. A férje pedig öngyilkos lett 1944-ben. A fia [Iván, szül. 1926] túlélte, tolmács lett, és ma is él. Erdős Sándor egyetlen fia, István [1898–1986] a malomvállalat igazgatója volt. Nagyon okos, művelt, szellemes világfi volt, elegáns, jóképű és gonosz. Elvette az egri hitközségi elnök leányát, Grósz Magdát, aki akkor jött ki a svájci intézetből. Azok szörnyen gazdagok voltak. Azt elvette, szerelem nélkül, csak mert olyan jómódú volt. Két leányuk született. Nagyon rossz házasságuk volt. Ők is túléltek a háborút, mert az Istvánnak keresztény barátnője volt, és ő mindenkit megmentett. Mérhetetlenül rendes nő. A háború után elvált a feleségétől, és elvette ezt a nőt.

Apám következő testvére Béla [1874–1936] volt, aki építészmérnök volt a vasútnál. Rohanvást menekült el innen 1919-ben, mert a munkások megválasztották őt valami bizalminak a Kommün alatt, és zsidó lévén sejtette, hogy nem fogják azt mondani, hogy köszönöm szépen. Bécsben élt, és egy házkezelő irodát tartott fenn, rengeteg ház házkezelőségét vállalta. Ott is halt meg, ágyban, párnák között. Volt két fia, akiket utoljára tízéves koromban láttam.

Aztán következett Gyula [1876–1944]. Ő nem volt diplomás; otthon maradt Felpécen, a szülői földön gazdálkodott, persze nem egyedül, voltak béresei. Ő egy földet túró paraszt volt teljesen. [Nem derült ki az interjúból, hogy mekkora földtulajdonnal rendelkeztek (vagy esetleg mekkorát béreltek), de figyelembe kell venni, hogy az 1897-ben megözvegyült anyja mindegyik fiát taníttatta. Karády Viktor számításai szerint 1910-ben a magyarországi zsidóság 6,7 (a Dunántúlon 5,1%-a) űzött mezőgazdasági foglalkozást. „A dunántúli megyékben ... a földműveléssel foglalkozó zsidóság többsége ... a földbirtokos réteghez tartozott”, azaz a „földtulajdonos polgársághoz”. – A szerk.] Mindenfélét termelt, zöldséget, búzát, gabonát. Lovai is voltak meg disznai is. Később a bátyja elhívta őt a malmot igazgatni. Gyula két méter magas volt és szőke, és hatalmas bajusza volt, mindennek kinézett, csak zsidónak nem. Teljesen elparasztosodott, egy aranyos ember volt. Cimbalmon játszott esténként, amikor ráért. Egy vidéki iparos családból származó zsidó lányt vett el. A felesége a ház körül dolgozott, a kertben meg az állatokkal, és az alkalmazottakat irányította. Két lányuk volt. Az egyik, Piroska [1905–1944] Vépen, Vas megyében egy állatorvoshoz ment feleségül. Én mindent, azt, hogy valami műveltségem van, nekik köszönhetek. A férje csodálatosan művelt és érdeklődő ember volt. Maga készített rádiót magának. Bámultam és imádtam. Könyvet ő adott a kezembe, hogy ezt olvasd el ezért meg ezért. Ő figyelmeztetett arra, hogy ne legyek olyan életre-halálra szocialista, mert megvan ennek az eszmének a hátulütője is. Mind a ketten elpusztultak. Azt mesélték, hogy Piroska talán túl is élte volna a Mengelét, mert egészséges volt, de szívességből valakinek a kisgyerekét a karjára vette, hogy segítsen neki, mert az asszony roskadozott. És így rögtön a gázba küldték. Gyula bácsi másik lánya, Ilonka [1910–1970] Kapuváron a malomirodán dolgozott mint gépíró. Az Ilonka férjét megölték munkaszolgálatban, ő hazajött a deportálásból. Újból férjhez ment egy fuvarozóhoz, és 1956-ban szőröstül-bőröstül áttelepültek Angliába, még az utolsó szeneslapátot is magukkal vitték, mert hisz volt lovuk, kocsijuk, teherautójuk. Gyula nagybátyámat is megölték Auschwitzban feleségével.

Az utána következő János [1878–1944] nagyon jó nevű ügyvéd lett Győrött. A János nagybátyámék szigorúan tartottak mindent. Amikor széder után meghívtak magukhoz Győrbe, ott a Pészah nyolc napja alatt minden nap mentünk templomba. Talán kóserek is voltak, bár erre nem mernék

megesküdni, de azt tudom, hogy volt pészahi edényük. Olyankor elrámolták a többit, és elővették azt. Jánost és a feleségét elégették Auschwitzban. A fiuk [Béla, 1914–1943] meghalt a munkaszolgálatban, egyedül a lányuk [Gabriella, 1920] maradt meg, de neki is meghalt a férje a munkaszolgálatban. Amikor hazajött a deportálásból, felköltözött Pestre, gyorsan férjhez ment, és elmentek Szlovákiába, onnan pedig hamar tovább Izraelbe a fiukkal együtt.

Utána jött apám, Lajos [1881–1961]. Ő volt a legfiatalabb. Apám imádta a bátyjait könyvet vezetett arról, hogy a bátyjainak, a sógornőinek, az unokahúgainak mikor van a születésnapja. Így azokkal, akik Budapesten laktak, találkoztunk ünnepkor, születésnapkor, meg néha meghívtak minket ebédre. Tulajdonképpen apám minden testvére gazdagabb volt, mint mi, és nagyon szépen támogatták édesapámat. Akinek malma volt, attól csőstül kaptuk a lisztet.

Apám gimnáziumban érettségizett a Tavaszmező utcában. Nagyon jó volt latinból és görögből, de képtelen volt bármi más nyelvet megtanulni; a német kiejtése is szörnyű volt, annak ellenére, hogy nyugat-magyarországi családból származott, ahol mindenki tudott németül. Érettségi után, azt hiszem, két évig járt a jogra, de elunta. Utána, 21 éves korában, elkerült a postához, és postatisztviselő lett. Az egyik nagy postahivatalban a főpénztárban volt főpénztáros-helyettes. Ez bizalmi munka volt, és nagy felelősség, mert rettenetesen sok pénzzel volt dolguk. Osztálytársa volt a legifjabb Mikszáth Kálmán, a nagy Mikszáth Kálmán fia, és az ő protekciójával bekerült a postához, ami egy elképesztő dolog volt, hogy egy zsidó postatisztviselő legyen [Karády Viktor számításai szerint a budapesti zsidóságnak 8%-a dolgozott állami szolgálatban 1910-ben, az ország különböző régióiban pedig 13% és 18,1% között mozgott az állami szolgálatban dolgozók aránya a zsidók között. – A szerk.].

Postai dolgozóként állami tisztviselő volt, mindazzal az előnnyel, amivel az járt. Arcképes igazolványa volt, ingyen utazhattunk a vasúton, évi, mondjuk, húsz csomagot ingyen kaphattunk. Akkor még a postának saját betegpénztára volt, saját rendelőkkel, saját kórháza nagyon jó orvosokkal. [A M. kir. Posta az 1920-as években az alábbi jóléti intézményekkel rendelkezett: az állami postaszemélyzet segélyező és nyugdíjpótló egyesülete (alapítási éve 1869, főfeladata a lakbérnyugdíj kiegészítése volt); a magyar postaszemélyzet I. Ferenc József országos betegsegélyező egyesülete (alapítási éve 1895), amelynek jól felszerelt ambulatóriuma és mintegy 400 orvosa volt; a postamesterek nyugdíjegyesülete (alapítási éve 1869) állami hozzájárulás mellett nyugdíjazta a kiszolgált postamestereket (a belépés kötelező volt); különböző postai alkalmazotti egyesületek (jogász és mérnök tisztviselők egyesülete; forgalmi postatisztviselők kaszinója, üzemi tisztviselők országos egyesülete, nőtisztviselők egyesülete, postaaltisztek országos egyesülete), melyek Budapesten egyesületi házzal, Keszthely-Hévízen üdülőteleppel rendelkeztek; társas és gazdasági egyesülések: a postaszemélyzet ének- és zeneegyesülete zeneiskolával, a postások kultúregyesülete, a postás sportegylet, házépítő szövetkezetek, fogyasztási szövetkezetek stb. – A szerk.] És volt még egy nagyon érdekes dolog. Akkor kezdett Siófok fürdőhely lenni, amikor én tíz éves voltam, tehát 1928-ban. Siófok fürdőtelepen csak nyáron volt élet, és kitalálták, hogy nyáron legyen ott postahivatal, és három vagy négy megbízható postatisztviselőt odaküldtek, hogy azt a postahivatalt vezessék. Ingyen szálloda, ingyen koszt, ingyen strandbelépő járt vele. Plusz a fizetésük, sőt azt hiszem, még valami plusz is volt a fizetésen felül, úgyhogy mi anyámmal együtt odamentünk, és ott voltunk nyaralni egész nyáron. Nem volt rossz dolog. Aztán még olyan apró előnyök voltak apámnak mint állami tisztviselőnek, hogy hitelképes volt: mindent a világon részletre vettünk. Megkapta a fizetését apuka, mindent

kifizetett, megint nem maradt egy fitying sem, kezdődött az egész előlről. De mindent kaptunk hitelre és részletre, mert a posta olyan jó garancia volt. Azért szűkösen éltünk.

Anyám, Brichta Margit 1894-ben született. A kassai felsőbb leányiskolába járt, és összetett kézzel könyörgött, hogy ő is szeretne tanulni, de neki azt mondták: „Nem, te szép vagy, neked férjhez kell menned.” A másik kettő sem volt csúnya, de anyám volt a legszebb. Nem taníttatták.

Tanítónőképzőbe járt, az apácákhoz Kassára. [Ebben az időszakban – 1910 körül – a magyarországi zsidóságban belül a nők körében országosan 13,2% volt a 4 vagy 6 középiskolát, és mindössze 1,5% volt a középiskola 8 osztályát elvégzettek aránya. (Karády Viktor számításai). – A szerk.] Anyám, 1914-ben, tehát húszéves korában férjhez ment az édesapámhoz, és Budapestre költöztek.

Szerintem úgy hozták össze a partit [lásd: házasságközvetítő]. A háború alatt édesapám mozgópostás volt – úgy hívták azt, aki a vonattal jött-ment –, és hosszabb ideig megtelepedett Marosvásárhelyen. És kapott egy szolgálati lakást, ahol nagyon tisztességes körülmények között laktak. Valami étkezőhelyiségben összejöttek, többen voltak magyar katonatisztek, és ott este ettek meg iszogattak. De lakni egyedül laktak a szüleim. Anyám nem ment el dolgozni, nem is lehetett. Süttött, főzött, ha volt miből. Mindig talált valamit, amit lehetett olvasni. Olvasott. És ott volt a többi tiszt felesége is. Én majdnem ott születtem. Végül aztán Kassán születtem meg 1918-ban. Háború volt és élelmiszerhiány, úgyhogy édesanyám hazament szülni a szüleihez. Aztán nagyon furcsa család lett belőlünk, mert amikor édesanyám 45 éves volt, fogta magát, szült még egy gyereket. Én már 21 éves voltam, és akkor született az egyetlen testvérem, Marika. Amikor beteg lett édesanyám, akkor a húgom tőlem járt iskolába, sőt egy darabig egyetemre is, amíg el nem ment Kubába tanulni.

Az úgy volt, hogy 1956-ban [lásd: 1956-os forradalom] a húgom elment. Bécsig eljutott. Mert elment egy fiú után, és akkor ott összevesztek, mert kiderült, hogy a fiúnak már megvan a vízuma Angliába, és ő neki nem szólt egy szót se, erre a húgom fogta magát és visszajött. Bizony nagyon nehéz volt az élete, mert lett egy priusza, és nem vették fel az egyetemre.

Akkor kötött egy nagyon rossz házasságot egy fiúval, akinek az apja-anyja orvos volt. A fiú húzta az egyik lábát, mert 18 éves korában gyermekparalízist kapott. Nagyon szép lány volt a Marika húszéves korában, nagyon szép volt. Beleszeretett, és a szülei majd a frászt kapták örömben, hogy ilyen menyük lesz, aki egyrészt egy komoly rendes kislány. És akkor elpanaszolta a Marika, hogy a legnagyobb bánata az, hogy nem vették föl az egyetemre. Hó, hát azt mondják, ez nincs. Volt egy barátnőjük, egy 1919-es [lásd: Tanácsköztársaság] emigrált orosz zsidó nő – egy búbajos nő volt –, az egész kormányt ő tanította oroszul. Mindenki jó barátságban volt. És elmondták, hogy van a Marikának egy ilyen priusza, hogy elfogták és becsukták, mert újból disszidálni akart, miután visszajött. Nem veszik fel. Ó, azt mondja, ez nem jelent semmit. Fölírt minden adatot buzgón, elment a belügyes volt tanítványához, bementek oda, ahol az ilyenek papírjai, személyi papírjai voltak, megfogták azt a börtönről szólót, kiemelték, eldobták, nem volt többé. Fölvették. Így ment ez. És ott, mivelhogy ő volt a legjobb az évfolyamban spanyolból, természetesen kapott egy kubai ösztöndíjat. Nagyon-nagyon tudott tanulni. Marika Kubában szerzett diplomát. Anyanyelvi szinten beszél spanyolul, és mivel ott angolszakos volt, ma angol-spanyol tolmácsként dolgozik.

Anyám tanítani sose akart, nem szerette, a tanítóképzőt is úgy erőszakolták rá. Mindig kitalált valamit, amit otthon csinált. Időnként kitalált valamit, levizsgázott mint szabász, egy-két évig varrt

felsőruhákat, volt egy pár alkalmazottja is. És akkor kitalált valami mást. Valamikor az 1930-as évek végén egyszerre csak divatba jött, hogy amikor jön a tavasz, színesre festett szalmafonalból horgoltak sapkákat, és ilyet hordtak. Anyu nagyon hamar észrevette, előbb ő horgolta, aztán már kiadta. Megvette az anyagot és csináltatta, és nagyon jól ment. De már júliusra véget ért a divat. És akkor kifújt az egész. Úgy tíz év múlva azt találta ki, hogy angórából kötött kesztyűt, sálát, mindent. Akkor már én is kötöttem, sőt rokkán fontam a nyúlászott fonallá.

Hamar észrevettem, hogy apám családja nagyon görbén néz anyámra, mert úgy kilógott abból a családból. Azok mindenben nagyon konzervatívak voltak, zsidó érzésűek voltak; anyám haladó szellemű volt, 1927-ben levágatta a haját bubifrizurára [Fiúsan rövid, körben lenyírt hajviselet. – A szerk.] – ami egy borzalmas cselekedet volt –, és dohányzott. Senki nő erre nem vetemedett apám családjából. Az öltözködése, a magatartása... Divatos volt, nem volt se kihívó, se semmi, csak éppen divatos. Azonkívül ő fiatalabb volt, mint ők. Irigykedtek rá és nem szerették. Anyám nem nagyon jött velünk az ünnepeken a nagymamához. De voltak alkalmak, amikor anyám is találkozott a rokonokkal. Például a leggazdagabb nagybátyámat, a[z Erdős] Sándort, amikor télire kivett egy lakást Budapesten, azt kellett látogatni. Egyszer-kétszer a másik nagybátyámhoz is elment, ezek olyan vizitek voltak: születésnap vagy ünnep. Én apámmal gyakrabban mentem rokonlátogatásra, és tudomásul vettem, hogy ez így van.

16 éves koromig a Klauzál téren laktunk. Nagyon kicsi, kétszobás, nagyon fura lakás volt. Az tetszett nekem benne, hogy a legfölső emeleten volt, és nem volt fölötte padlás. Ennélfogva nyáron valami irtóztató meleg volt, a palatető volt a fejünk fölött. És volt egy különös helyisége a lakásnak, ami padlás volt, de egy szinten volt a lakásunkkal. A lomokat meg a téli almát tartottuk ott. Az egyik szobában volt a két szülői ágy, és a végében keresztbe téve egy dívány, ott aludtam én. Volt még ott ez a két szekrény, ami most itt van nálam, és egy kicsi négyszögletes asztal. Más nem fért oda. A másik szoba kimondottan ebédlő volt, ebédlőbútorral. És ez a könyvszekrény, ami még mindig megvan, ez is az ebédlőben volt. Volt egy elég tágas előszoba, nyáron ott szoktunk ebédelni. Onnan nyílt egy nagyon rendes nagyságú konyha, és abból egy rendes nagyságú spejz. Volt egy összecsucsható vaságy, amit este kinyitott, és ott aludt a háztartási alkalmazott [A „háztartási alkalmazott” kifejezés egy 1945 után használt eufemizmus volt a cseléd megjelölésére. – A szerk.]. A házban majdnem mindenkiel jóban voltunk. Zsidó kispolgár volt majdnem mindenki. Alig volt nem zsidó közöttünk.

Minden lakás a körfolyosóra nyílt, és mi, gyerekek mindig itt játszottunk a körfolyosón, és ha túl hangosak voltunk, a házmester ránk kiabált. Sok velem egykorú gyerek volt ott, zsidó gyerekek, és a szülők is mind ismerték egymást, és sokszor be is ugrottak egymáshoz látogatóba. Volt például az ötödiken egy zongoratanár, tőle kezdtem zongorázni tanulni. Nekünk nem volt zongoránk, de az alattunk lakónak volt, és lemehettem hozzájuk gyakorolni.

Két éves voltam, amikor anyám hirdetést adott fel, hogy felvenne egy becsületes, dolgos háztartási alkalmazottat, és erre jelentkezett a Boris. Boris legalább 40 évig szolgált a szüleimnél. 1920-ban jött, és túlélte apámat. Apám nagyon ügyelt arra, hogy minél alacsonyabb rangú volt valaki, annál udvariasabb volt vele. Ha valami probléma volt köztem és a Boris között, mindig neki adott igazat. Boris a konyhában lakott. Szinte családtag volt. Főzött és takarított és vásárolt is. És veszekedett. Mert házsártos vénlány volt. Apám, amikor fölvette őt, bejelentette az OTI-ba [Országos Társadalombiztosító Intézet; az OTI 1929. január elsején kezdte meg működését, elődje az 1907.

évi XIX. tc.-kel létrehozott Országos Munkásbetegsegélyező és Balesetbiztosító Pénztár volt. Magyarországon egyébként 1891-ben tették kötelezővé a munkások betegség elleni biztosítását, és az említett 1907. évi tc.-kel terjesztették ki a betegbiztosítást a biztosítottak családtagjaira. – A szerk.], ami akkoriban nem volt sem kötelező, sem divat. Úgyhogy szép nyugdíjat kapott. A háború alatt visszament Csepelre, és aztán megint visszajött hozzánk.

Én három és fél éves koromban orvul megtanultam olvasni, nem mondtam meg senkinek. Rengeteg mindenféle volt nálunk. Azok az újságok és folyóiratok, amiket nem vettek át az előfizetők, visszamentek a postára, így édesapám garmadával hozta haza a finom olvasnivalót. Engem idegesített, hogy ezzel nem tudok mit kezdeni, úgyhogy amikor sétálni voltunk, kérdezgettem, mi milyen betű, és kezdtem szépen összerakni. Hozta apukám „Az Est” nevű bulvárlapot [„Az Est”: 1910–1939 között megjelenő politikai napilap, délutáni lap, kiadója Miklós Andor; 1919-től az Est-lapok – „Az Est”, „Pesti Napló”, „Magyarország” – egyike. – A szerk.], azt is olvastam elsőtől az utolsó betűig. Amikor négy és fél éves lehettem, mondtam, én tudok olvasni. „Jó” – mondták. „De tényleg tudok olvasni. Bebizonyítsam?” „Mutasd.” „Ez Az Est.” „Jó, hát tudod, hogy ez Az Est.” „Igen?” – mondtam én és fellapoztam. „Baltával feldarabolta vadházastársát.” A szüleim egymásra néztek, khm, mondták, aha. És erre eldugták „Az Est”-et. Akkor a telefonkönyvet olvastam. Apám megsajnált engem, azt mondta, „Ne kínlódjál, én hozok neked könyvet, hogy olvassál”. És elhozta nekem Geréb Józseftől az „Olympos” című görög regéket [Geréb József: Olympos, görög-római mythologia, Budapest, 1898. – A szerk.]. És én mint az örült elkezdtem olvasni, és olvasok a mai napig.

Apám az „Orvosi Hetilap”-tól kezdve a „Kertészek Lapja”-ig mindent hozott haza, volt ott irodalmi folyóirat, „Múlt és Jövő”, „Egyenlőség”, „Nyugat” [1908–1941, a század eleji megújulás szervezője, évtizedeken át a magyar irodalom meghatározó folyóirata. Főszerkesztője Ignótus volt, szerkesztői Fenyő Miksa és Osvát Ernő; Osvát halála után, 1929-től Babits Mihály, Móricz Zsigmond és Gellért Oszkár szerkesztették. – A szerk.]. A reggeli lap volt a „Pesti Napló”, ebéd után „Az Est”, és délután a „Magyarország”. [A „Pesti Napló” (1850–1939), 1920-ban került Miklós Andor tulajdonába, reggeli lap, a két világháború közötti irodalom jelentős fóruma volt; a „Magyarország” (1893–1944) esti politikai napilap, 1918 után a polgári ellenzék lapja, 1920-tól az Est Lapkiadó Rt. adta ki. Az 1930-as években a népi írók sajtóorgánuma, 1939-től nacionalista kormánypárti lap. – A szerk.] Azt is hozta haza. Anyám mindent a világon elolvasott a kertészeti szaklaptól az orvosiig, apám nem. Ő főleg a zsidó jellegű dolgokat olvasta el. Apám csak magyarul olvasott – nem volt nagy nyelvtelenség –, és borzasztóan szerette a klasszikus jellegű dolgokat, az ógörögöt meg a latint. Ógörögöt tudott az iskolából. De olvasott német és magyar klasszikusokat is. Sajnos amikor 1925-ben kiderült, hogy édesanyám tüdőgyulladásából visszamaradt egy kis tébécés góc, akkor eladta a százkötetes Jókait. Anyám mindent olvasott, németül is. Dr. Langer Norbertnek kölcsönkönyvtára volt az Andrásy úton, oda voltunk beíratva, és onnan kölcsönöztük a könyveket. Édesapám vett is könyveket, de nem annyit, mint amennyit szeretett volna.

Apámnak teljesen elég volt a család társasága. Anyámnak volt egy saját társasága, amelytől engem teljesen távol tartott. Nem tudom, hol találkoztak. Ő nagyon önálló volt. Anyukámnak volt egy nagyon furcsa barátnője – az nem volt zsidó –, még Kassáról, Kolacskovszky Gittának hívták. Egy csúnya, kicsi vénlány rettenetesen furcsa és modern nézetekkel és szabadszájúsággal. Olyan témákról is nyugodtan beszélt, amikről nem szoktak. Apám nagyon dühös volt rá, azt mondta, ő szoktatta rá anyámat a cigarettázásra. Édesapámnak volt egy legeslegjobb barátja élete végéig,

aki zsidó volt, akivel, azt hiszem, osztálytársak voltak. A jogra együtt jártak, és aztán mind a ketten a postára mentek állásba, de az Ödön bácsi csakhamar otthagyta, és egy rokonának a nagykereskedésébe ment, mert az anyagilag jobb volt. Állandóan összevesztek, de egymás nélkül nem tudtak élni.

7-8 éves koromtól kezdve az apai nagymamámhoz jártam nyaralni, egészen 14-15 éves koromig. Egész nyáron Felpécen voltam. Nyár elején levittek a szüleim, aztán visszahoztak. Felpécen legnagyobbbrészt a padláson ültem a százlábúk között a porban, szörnyű hőségben, és az apám által az első háború alatt odaküldött sajtótermékeket – „Érdekes Újság” és társai, „Nyugat” – és jó magyar írók könyveit olcsó kiadásban [valószínűleg a Gyulai Pál, majd Heinrich Gusztáv szerkesztésében 1875-ben indult Olcsó Könyvtár köteteiről van szó, amely egyébként színvonalas magyar irodalom mellett az elsők között adott az olvasók kezébe Tolsztoj, Taine, Storm, C. F. Meyer, Csehov, Balzac stb. műveket, szépirodalmat éppúgy, mint értekező prózát. – A szerk.], azt olvastam. Én az első világháború kulturális és hadi helyzetéről sokkal jobban voltam értesülve 7-8 évesen, mint arról, ami akkor körülöttem volt, mert a nagyszüleim aktuális sajtót nem vettek. Az újságokon kívül még az állatok érdekelték. Sokszor kimentem az udvarra, és néztem a csirkéket és tyúkokat, a magatartásukat. Felpécen nem nagyon volt gyerektársaságom. Aztán egyszer-kétszer előfordult, hogy apám otthon maradt, mert nem volt szabadsága, és anyámmal elmentünk Kassára a nagymamához [Kassa a trianoni békeszerződés óta Csehszlovákiához tartozott, ekkoriban, az 1920-as évek vége felé mintegy 70 000 fős nagyváros volt. – A szerk.]. De főleg Felpéc volt. Tízéves koromtól kezdve talán egy-két évig Siófokon voltunk egész nyáron. Aztán megint Felpécen voltam, amíg lehetett [Az apai nagymama, akinél Felpécen nyaralt, 1931-ben meghalt, az ott gazdálkodó Gyula nagybácsi pedig hamarosan Kapuvárra költözött. – A szerk.], és aztán jött Győr.

A nagybátyám, a János, aki Győrött volt ügyvéd, oda is meghívott. Győrött ott volt az unokahúgom, aki két évvel fiatalabb volt, mint én, és annak nagy társasága volt, úgyhogy ott mindig volt program. Ott színház is volt, kirándulás is volt, mindenféle volt ott [Győr törvényhatósági jogú város, Győr-Moson-Pozsony vm. székhelye, az 1930-as években 51 000 főnyi lakossággal. – A szerk.]. Azonkívül a nagybátyámnak volt egy nyaralója egy faluban Győr mellett. És oda átvonultunk, a nyaralóba. Ott folyt a Marcal, oda mentünk fürödni. Ott nem nagyon volt társaság, de nem unatkoztunk. Járt nekünk például „Az Én Újságom” című gyermeklap, és annak mindig voltak pályázata, azokra mi bőszülten készültünk. [„Az Én Újságom” tekinthető az első irodalmi értékű magyar gyermeklapnak (Móra Ferenc is sokszor publikált benne), Benedek Elek és Pósa Lajos indította 1889-ben. 55 éven át jelent meg, egészen 1944-ig. Benedek Elek kiválása után Pósa szerkesztette a lapot, majd halála után, 1914–1936 között Gaál Mózes. – A szerk.]. Úgyhogy nagyon el voltunk foglalva. Egy hiányzott csak nekem, hogy állatok nemigen voltak.

A Gyula nagybátyám, aki Felpécen gazdálkodott, anyja halála után Kapuvárra költözött. Mondták neki, most már ne túrja a földet, hanem kap valami funkciót a malom irodájában, ami Sándor nagybácsié volt, jöjjön oda. Úgyhogy akkor Kapuvárra jártam nyaralni egészen 18 éves koromig. Külföldre nem jártunk a szüleimmel. 17 éves koromban meghívott engem a Bécsben élő nagybátyám, a Béla, és ott töltöttem két hetet. Hát az nagyszerű volt, el voltam bűvölve.

Hatéves koromtól kezdve zsidó iskolába jártam. Ott mindent megtanítottak. Azért ide jártam, mert közel volt, és másodikban már nem kellett engem kísérni. A Klauzál utcában laktunk, és ez a zsidó iskola a Wesselényi utcában volt. Az írás-olvasást azt szerettem, a számtant nem szerettem, az

egyebet se szerettem. Egy tanító nénink volt, az tanított mindent. A leánygimnázium igazgatójának (Wirth Kálmán) a felesége. Nagyon nem szerettem. Először is nagyon csúnya volt, másodszor is nagyon elfogult volt a gazdag gyerekek javára, harmadszor is, ő se szeretett engem. Élének gyerek voltam, és nagyon csúnyán írtam. Ez a két rossz tulajdonságom volt. És az órákon nagyon sokszor fordult elő, hogy halálosan unatkoztam, mert mindazt tudtam már, amit ő tanított. Borzasztó dolgokat csináltam: négykézláb mászkáltam a padok között, és belecsíptem a lányoknak a lábába, a nyakukba öntöttem rajzórán a festékes üveget. Hát ez nem tett engem népszerűvé. Az osztálytársaim között voltak azért, akikkel nagyon jóban voltam. Főleg azokkal, akikkel együtt mentünk és együtt jöttünk, mert közel laktak. Azokkal még most is jóban vagyunk.

Én akartam gimnáziumba menni. Amikor elvégeztem a négy elemi, azt mondták a szüleim, hogy én szegény gyerek vagyok, most át kell hogy menjek a kereskedelmi iskolába [lásd: kereskedelmi iskolák], hogy hamar pénzt tudjak keresni. Tomboltam, őrjöngtem, hogy nem akarok irodába menni, nem akarok írógépelést csinálni. Nagyon szerettem tanulni. A zsidó leánygimnáziumba jártam, ami akkor még a Munkácsy utcában volt. Elég rozoga volt az épület, de mi borzasztóan szerettünk ott lenni. Emlékszem, kevesebb volt az osztályterem, mint ahány osztály volt. Ezért valamelyik osztály mindig a templomhelyiségben volt. Ezt imádtuk, mert ha leültünk, akkor az arcunkig ért a pad, nem látszottunk ki mögüle, és azt csinálhattunk, amit akartunk, mert nem látott minket a tanár.

A gimnáziumban nagyon jól éreztem magam. Úgy éreztem, hogy a helyemen vagyok. Az osztályfőnökünk, Zsoldos Jenő nagy tudós volt, nagyon komoly és szigorú [Zsoldos Jenő (1896–1972) – irodalomtörténész, nyelvész, 1920-tól a Pesti Izraelita Hitközség leánygimnáziumának (később Anna Frank Gimnázium) tanára, 1939–1965 között igazgatója. 30 éven át állandó munkatársa volt a „Magyar Nyelvőr”-nek, főleg szótártörténeti dolgozatokat publikált, a reformkor nyelvével és a munkásmozgalom szókincsének kutatásával foglalkozott. – A szerk.]. Ő már az első nap felfigyelt rám, és attól kezdve a szemét rajtam tartotta – magyar, helyesírás, fogalmazás –, és ez nekem nagyon tetszett. Zsoldos szellemi apánk, mindent neki köszönhetünk: a műveltségünket, azt, hogy tudunk helyesen írni és magyarul beszélni. Magyar és latint tanított. Egy szép fiatalember volt, amikor kezdtük, aztán majd a temetésén is ott voltunk az osztályból, de csak ketten. Hajdu Sámuel volt a hittantanár. Héber szöveget olvastunk és fordítottunk, és a bibliai hébernek a nyelvtanát is tanultuk.

Elég magas tandíj volt, nemigen jártak ide, csak nagyon-nagyon jó tanulók, azok tandíjmentességet kaptak, különben a zsidó elit gyermekei jártak ide. Abban az időben még nem is volt nagyon általános, hogy gimnáziumba járassák a lányokat. Egyébként én nagyon büszke vagyok arra, hogy odajártam [lásd: érettségizettek aránya 1930-ban és érettségizettek aránya 1940-ben].

Amikor harmadikos voltam, akkorra épült föl az Abonyi utcában egy modern iskolaépület [a mai Radnóti Miklós Gyakorló Gimnázium és Általános Iskola – A szerk.] Tenispálya is volt, lehetett szabadtéren tornázni, teniszezni. Fizikaterem, kémiaterem, rajzterem. Kényelmes, szép, a kornak megfelelően modern. Nem tudom, hogy a Munkácsy utcába mennyien jártunk, de az új nagy épületben az Abonyi utcában majdnem hétszázan voltunk lányok. Tanultunk főzni, természetesen kóserül. Disznóhús nem volt, majdnem mindig baromfi volt. De nem emlékszem, hogy a tej és a húsos el lett volna különítve [lásd: étkezési törvények]. Sült csirke volt meg piros káposzta meg húsleves. Erre emlékszem. Sütemény nem volt akkor.

Ez egy ikerépület volt (az egyik felén a lányok, a másikon a fiúk voltak). Az összes emeleten ugyanazon a helyen volt egy ajtó, amely kulccsal volt bezárva, és tudtuk, hogy mögötte vannak a fiúk. No de volt tánctanfolyam délután, és oda jöhettek a fiúk. Volt osztálytársnőm, akinek volt fiúja abból a parallel osztályból. Nekem nem. Nekem, amikor nyaralni mentem családdal Kapuvárra, ott volt egy fiú, 14 éves koromban, aki tartott 18 éves koromig, de csak nyáron. Aztán 18 éves koromban eluntam, és írtam neki egy szakító levelet. Az egyik osztálytársnőmnél, akik nagy társasági életet éltek, ott voltak fiúk, meg nagyon kitűnő emberek voltak ott mindig. A nővére zeneakadémista volt, annak aztán rendkívül érdekes társasága volt. S mivel nagyon közel laktunk, majdnem minden nap ott koslattam. Ugyanazokkal barátkoztam a gimnáziumban, akikkel átjöttünk az elemiből, de volt más is, akivel összebarátkoztunk. A gimnáziumban nem volt elkülönülés a gazdagabbak meg a kevésbé gazdagok közt, mint az elemiben, de tudtuk. Nem barátkoztam gazdagabbakkal, azoknak megvolt a maguk köre. Én szimpatizáltam velük, de messze is laktak, azok az Újlipótvárosban laktak [A Nagykörút és a Margit híd elkészülte után Lipótváros folytatásaként a körút vonalától északra emelkedő új városrész neve. Budapest kerületei és városrészei mind felekezeti, mind foglalkozási megoszlás szerint némileg eltérő képet mutattak. A budapesti zsidóság túlnyomó része a belső pesti kerületekben élt: a VII. kerületben 35%, az V.-ben 34%, a VI.-ban 32% volt a zsidóság részaránya. A két világháború közötti időszakban kiépülő, az V. kerülethez tartozó Újlipótváros elsősorban a zsidó értelmiség és a zsidó középpolgárság lakóhelyének számított. (Lackó Miklós: Budapest társadalma a két világháború között. In Horváth Miklós /szerk./: Budapest története V., Budapest, Akadémiai, 1980.) – A szerk.].

Érettségi után a Zeneakadémiára mentem volna, de csak magántanuló lehettem, mert rontottam volna az arányt mint zsidó [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Két év után abbahagytam, mert rájöttem, hogy nem vagyok elég tehetséges. Akkor kerültem be a Vándor-kórusba. Ennek a vezetője egy zseniális muzsikus volt, Venetianer Sándor, abból a híres Venetianer olasz zsidó családból, amely rengeteg tudóst és művészt adott annak az országnak, ahol éppen élt [Vándor (Venetianer) Sándor (1901–1945) – karmester és zeneszerző. 1919-ben a forradalmi diáktanácsot szervezte, emiatt 1920-tól az ország valamennyi iskolájából kizárták. Berlinben, Lipcsében tanult, Olaszországban operai korrepetitor volt. 1932-ben tért haza. 1936-ban átvette a Szalmáskórus tagjainak egy részéből alakult énekkar vezetését, később ez az énekkar Vándor-kórus néven vált ismertté. Terjesztette és népszerűsítette Bartók és Kodály műveit, számos József Attila-költeményt zenésített meg. 1944 novemberében a nyilasok Sopronbánfalvára hurcolták, 1945 januárjában belehalt a kínzásokba. (A Budapesti Vándor Kórus napjainkban is működik.) – A szerk.]. Azonkívül ő is lelkes baloldali volt, és baloldali művészek baloldali kórusműveit énekeltük. Itt voltam én szólista. Egy udvarlónon keresztül kerültem ide, és ő beszélt nekem a szocializmusról is. Nagyon lelkes voltam.

Ezen keresztül beléptem a Természetbarátok Turista Egyesületébe, ami egy baloldali egyesület volt, és Horányban volt turistatelepük. [Természetbarátok Turista Egyesülete: 1910-ben alakult a magyar munkásság természetjáró szervezeteként, az MSZDP és a szakszervezetek irányításával. Célja egyfelől a munkásság szabadidős tevékenységének szervezése, az egészséges élet lehetőségeinek biztosítása, a természet megszerettetése, másfelől a munkásöntudat és a szolidaritás erősítése volt. A tagok menedékházakat, üdülőket építettek (ezek egyike volt a horányi üdülő), gondozták és turistajelzésekkel látták el a turistautakat. Az első világháború utáni években erős kommunista befolyás érvényesült az egyesületben, a szociáldemokrata vezetés nem tudott

gátat vetni az új irányvonalnak: a menedékházak, üdülők illegális találkozókat színhelyei lettek, a kirándulásokon gyakran tartottak politikai szemináriumot a résztvevők számára. A második világháború előtti években a TTE a munkásság egyik legfontosabb szervezetévé fejlődött, tagjainak száma ekkorra megközelítette a 80 ezret. – A szerk.] Esténként politikai és kulturális előadásokat tartottak nekünk, mindenféléről, magyar irodalomról, világirodalomról. Mindig az adott elő, akinek ez volt a szakja. Kitűnő szakemberek. Aztán meg kirándultunk, énekeltünk együtt. Minden hétvégén volt tábor, és akinek volt ideje, hajóra ült és odament. Nagyon jó volt. Nagyon boldog voltam itt, nagyon jól éreztem magam, egészen a sötét idők kezdetéig [a zsidó törvényekig]. Akkor szétszóródtunk. Itt voltak zsidók és nem zsidók egyaránt, de ez sosem volt téma. Itt mindenki életre-halálra szocialista volt.

Az első férjemmel, Tibor Györggyel a Zeneakadémián ismerkedtem meg. Ő akkor már végzett, és ő hegedűs volt. 1943-ban házasodtunk titokban, mert nem helyeselték volna a szüleim, mert nem volt egzisztenciája, munkaszolgálatos volt. Meg az ő apja sem, mert ő azt akarta, hogy a fiából világhírű hegedűszólista művész legyen, és egy korai nőszülés lerántja őt rögtön a hétköznapiakba. De kiderült, és akkor kivettünk egy albérleti szobát. Én latinórákat adtam, nagyon jól kerestem, volt vagy húsz tanulóm, a férjem pedig az akkori székesfővárosi zenekarban hegedült. Nem lehetett a zenekar rendes tagja mint zsidó, csak napidíjas volt, de nagyon jól megvolt. Majdnem minden nap el volt foglalva.

1944-ben, amikor a zsidókat összeköltöztették csillagos házakba, a Rózsa utca 48. lett zsidó ház (a szüleim a Rózsa utca 50-ben laktak). Át kellett menni egy szörnyűséges udvari lakásba, és onnan nekem ki kellett menni a KISOK-pályára, és onnan a téglagyárba. Oda kijött Wallenberg, és nekünk volt svéd menlevelünk, úgyhogy kijöhettünk. Mi alapítottuk meg a svéd védett házakat a Szent István parkban 1944 novemberében. Hazarohantam a szüleimért, hogy ők is jöjjenek oda. A férjemet sikerült még 1944. novemberben vagy decemberben kihozni a munkaszolgálatból. Borzasztó állapotban volt, és azt mondtam, most pedig te lefekszel, és ha leszakad a plafon, akkor sem mozdulsz onnan, mert súlyos beteg vagy. Az anyámékat elcsábította egy rokon a szomszéd utcába, hogy az a védett ház jobb lesz. A férjem meg én ott maradtunk végig a Szent István parkban. Jöttek persze nyilasok a házba, de nekünk saját nyilasunk volt, és ő megvédett. A házparancsnok egy nagyon ravasz idős ember volt, azt mondta, hogy neki van egy ismerőse, egy borbély, aki belépett a nyilas pártba [lásd: Nyilaskeresztes Párt]. Ha mindenki minden nap ad húsz pengőt (hatszázan voltunk), és ezt összeadjuk, akkor ő ideköltözik, és nem engedi, hogy elvigyenek minket. Meg is történt. Odaköltözött. Minden este össze lett szedve a húsz pengő és megkapta, amit azonmód el is ivott óriási dalolások közepette. Másnap reggel mindig alig bírtunk életet verni bele, hogy kiálljon és elküldje a többi nyilast. Aztán amikor bejöttek az oroszok, a szemközti házmesterné azt mondta, hogy itt van egy nyilas. Mire mi körülveztük a nyilast, és azt mondtuk, ez egy álnyilas, ennek köszönhetjük az életünket, ehhez mi nem engedünk senkit hozzáférni. Megmaradt a nyilas.

A férjem a háború után rögtön jelentkezett az Operaháznál, és rögtön fel is vették a zenekarba. Fizetés nem volt, hanem mindenki kapott olyan élelmiszert, amit az Opera meg tudott szerezni. Aztán az Operettszínháznak lett a hangversenymestere, aztán később a Rádiózenekarban volt. Egy ismerősünk visszament a saját lakásába, és üresen maradt az a lakás, amiben a háború alatt volt, oda beköltöztünk. Kétszobás udvari lakás volt, és sötét. Központi fűtése volt, ami természetesen nem működött. Volt konyha, fürdőszoba. Addig maradtunk, amíg meg nem hallottam, hogy itt, a VI.

kerületben – ahova engem mindig húzott a szívem – egy lakás üres lett, ami ugyan szuterén volt, de besütött a nap. És onnan én 1952-ben költöztem ide. Ezt a lakást úgy kaptuk, hogy itt a házmeister szabó volt, és a férjem nála alakíttatta és javíttatta a ruháit. Az szölt, hogy itt meghalt ennek a lakásnak a lakója. Ez egy hármastársbérlet volt. Két szoba volt a miénk, közös konyha, közös fürdőszoba, húsz évig. Aztán leválasztottuk egy részét, maradt két szoba, és azt megtartottam a férjem halála után is, hogyha hazajön a testvérem Kubából, hadd tudjon valahol lakni. Egy pillanatig nem lakott itt, s aztán benne ragadtam.

Az első férjemmel a baráti kör főleg a kollégák, zenészek, muzsikuskok voltak. És 1956-ban [lásd: 1956-os forradalom] a barátaink legnagyobb része elment, aztán mi elváltunk 1957-ben, és nem is igen maradt olyan barát, aki ővele lett volna közös. Azt hiszem, 1960-ban távozott Németországba. Voltunk is nála látogatóban a második férjemmel.

A háború után bekerültem a férjem révén egy egészen más körbe, és akkor kezdtem a kottákkal foglalkozni. A férjem hazahozta nekem – akkor már az Operettszínházban dolgozott – az új darab partitúráját, és abból kellett kiírnom az egyes szölamokat az egyes zenészek részére. Így kezdtem. Aztán fölvettem a Szerzői Jogvédő Hivatal, és ott megtanultam megfejteni mindenféle kéziratot, a zeneszerzők írását kiolvasni, és az esetleges hibáikat kijavítani. Később a Zeneműnyomdában, aztán a Zeneműkiadóban dolgoztam. Nagyon jó volt, nagyon szerettem, és jól meg is fizették.

A második férjemet, Andai Ernőt a Szerzői Jogvédő Hivatalban ismertem meg 1957-ben, ott dolgozott. 1900-ban született Budapesten. Mindenféle iskolát végzett, még két év teológiát is. Én a negyedik felesége voltam, és én voltam az első zsidó felesége. Ő ki volt térve, de az én kedvemért visszatért, mert én nem akartam egy keresztény embernek a felesége lenni. Hitközségi adót fizettünk, de nem jártunk templomba. Amikor megalakult a zsidó gimnázium barátainak a köre, akkor oda fizettem minden hónapban, és nagyon sok találkozót is tartottunk. A férjem a zsidó temetőben van eltemetve.

A holokauszt alatt bujdosott. Minden nap máshol aludt. A barátnői mindig elrejtették. Hét évig úgy élt, hogy délben nem tudta, hol fog aludni aznap este. A Színművészeti Főiskolán [A korabeli intézmény neve: Színművészeti Akadémia volt. – A szerk.] is végzett, és sikeres színműíró volt – a Nemzeti Színházban harminc darabját adták elő. [A Révai Nagylexikon az alábbi szócikket tartalmazza Andai Ernőről: „író, újságíró, szül. Budapest, 1900 júl. 22. 1921–24. a Várszínház színésze és főrendezője volt. Főbb művei: Soha ilyen tavaszt (1927, a Pantheon Mikszáth-díjának nyertese); Álmodok asszonya (1927); Tengertánc (1929); Nyári kaland (1932) regények. Porcellán (1931); Aranyfüst (1932) színdarabok.” – A szerk.] Csak aztán a felszabadulás után nem vették fel az Írószövetségbe, mondván, hogy ő az úri osztályt szolgálta ki. És kész. Nem volt hajlandó többet írni. Aztán a barátai behozták a Szerzői Jogvédő Hivatalba, és ott dolgozott nyugdíjig. Nem nagyon volt társasági életünk, mert nem volt időm a munka mellett.